ביוגרפיה כמסע אישי, היסטורי ופמיניסטי – על ספרה של פנינה להב על גולדה מאיר

חנה הרצוג

ההגדרה המילולית של ביוגרפיה היא כתיבת חיי אדם/אישה, אולם ספרה של פרופ׳ פנינה להב על גולדה מאיר אינו רק תולדות חייה של אישה, אלא גם סיפֵּר של היסטוריה חברתית ופוליטית של בניין חברה ממבט פמיניסטי. התאוריות הפמיניסטיות מזכירות לנו כל פעם מחדש שהממד האישי רלוונטי לסדר־היום החברתי והאינטלקטואלי הרחב. זהו מבט המחבר בין האישי לפוליטי ובין הפרטי לציבורי. כסוציולוגית אני מבקשת להדגיש את המבט החברתי־התרבותי של להב השזור בעבודתה האקדמית ובמחויבותה החברתית. להב פורמת את הגבולות בין אקדמיה ומחקר לבין כתיבה ופעילות חברתית מכוונת־שינוי, בין משפט לחברה, בין פרטי לציבורי, בין תאוריה לעשייה, בין הסיפור האישי־המשפחתי לסיפור הקולקטיבי. עבורה ידע הוא כוח, ומחקריה מחברים בין תחומי דעת של תרבות, חברה, היסטוריה, פוליטיקה, משפט וגם ידע הנובע מנסיונה האישי.[1]

ברוח החשיבה הפמיניסטית, המדגישה שהפרטי הוא ציבורי והציבורי הוא פרטי, אני מרשה לעצמי לציין שהחברות שלי עם פנינה להב היא רבת שנים. יחד היינו ב־Dartmouth במפגש הייסוד של האגודה הבין־לאומית ללימודי ישראל (AIS) בשנת 1985. פנינה כבר הייתה חוקרת מנוסה ומוערכת, ואילו אני רק סיימתי את הדוקטורט שלי בנושא המפלגות העדתיות.[2] אני נוטה להאמין שברקע של חברותנו רבת השנים הייתה גם ההכרה וההוקרה שלה לעבודת הדוקטורט שלי, אשר עסקה בניתוח של הרשימות לאספת הנבחרים ולכנסת שיזמיהן היו יוצאי ארצות המזרח ושל אתגרי ההתמודדות עם החברה הדומיננטית, שהורכבה ברובה מיוצאי ארצות אירופה. מעולם לא דיברנו על סוגיית המוצא שלה או שלי. כל זה התברר לי רק כאשר התחלתי לכתוב את מאמרי הנוכחי.

ההיסטוריונית Susan Ware טוענת כי מאחורי כל ביוגרפיה עומדת אוטוביוגרפיה[3] – זהו אותו ניצוץ מיוחד אשר מניע את כותבת הביוגרפיה לבחירת מושא הביוגרפיה. אני מאמצת עמדה זו בבחירתי לכתוב על פנינה ומחקריה. הניצוץ שלי הוא פנינה האישה, החוקרת,

---

1 מטבע המגבלות הכרוכות בכתיבת מאמר, איני יכולה להתייחס בו למלוא עושרם ועומקם של מחקריה של פרופ׳ פנינה להב, אשר זכו בעיון במחקרים שונים, שגם לרבים מהם אין מאמר זה מתייחס.

2 חנה הרצוג **הרשימות העדתיות לאספת הנבחרים ולכנסת (1920–1977): האמנם זהות פוליטית עדתית?** (חיבור לשם קבלת תואר ״דוקטור לפילוסופיה״, אוניברסיטת תל־אביב 1981). לימים פורסם מחקרי זה בספרי חנה הרצוג **עדתיות פוליטית – דימוי מול מציאות: ניתוח סוציולוגי־היסטורי של הרשימות ה״עדתיות״ לאספת־הנבחרים ולכנסת (1920–1984)** (1986).

3 Susan Ware, *Writing Women's Lives: One Historian's Perspective*, 40 J. INTERDISC. HIST. 413 (2010).

הפמיניסטית, מורת־הדרך, אשר בחרה, בין היתר, לכתוב את הביוגרפיה של גולדה מאיר, ראשת הממשלה הרביעית. נכון למועד כתיבתו של מאמר זה, גולדה היא ראשת הממשלה היחידה שהייתה לישראל. הניצוץ של פנינה הוא נסיון חייה שהוביל אותה לחשיבה ביקורתית ולחיפוש דרכים לשינוי השיח האקדמי והציבורי.

מעט על הרקע הביוגרפי של פנינה להב

בימים של כתיבת המאמר ערכתי מסע מזורז בחיפוש מידע על הביוגרפיה של פנינה להב, כותבת הביוגרפיה של גולדה, מתוך עמדה שהטקסט אינו יתום. ראיינתי את אחיה, עזריאל רהב, ששיתף אותי בסיפור המשפחה והעמיד לרשותי אלבום משפחה שהכין אחד מילדיו במסגרת פרויקט ״שורשים״ – פרויקט שבמסגרתו כל תלמידה וכל תלמיד בחטיבות הביניים מתבקשים לתעד את המורשת המשפחתית האישית שלהם. למרות החברות רבת השנים בינינו, פנינה מעולם לא שיתפה אותי ברקע המשפחתי שלה – משפחה שהגיעה בשנות השלושים של המאה העשרים מאיראן. מהראיונות שקיימתי עם אחיה עזריאל, וממסמך שתיעד ריאיון של פנינה עם אמה, אורה מטלון, עולה תמונת ההיסטוריה ממבט מגדרי של יוצאי ארצות האסלאם בארצות מוצאם, ובכלל זה ההסדרים המגדריים: אב מפרנס יחיד במדינה שלא סיפקה זכויות חברתיות לאזרחיה, ואֵם שנדרשה לעשות את כל מלאכות היומיום, מבוקר עד ערב, ללא כל המכשור הקיים כיום, וזאת בבית בורגני אמיד ברובע הארמני של כרמאנשאה – רובע שבו חיו מוסלמים, נוצרים ויהודים בני המעמד הבינוני. אורה הגדירה את עצמה כיהודייה־פרסית־עיראקית. שפת הדיבור בבית הייתה ערבית עיראקית. אורה הייתה דור ראשון של בנות שזכו בהשכלה. היא נרשמה ללימודים יחד עם אחיה הגדולים בבית־ספר שלימדו בו את השפה וההיסטוריה של פרס, והייתה תלמידה מצטיינת.

עד שהמשפחה הגיעה לארץ, שם אמה של פנינה היה נוריה, אולם כאשר התברר לה שיהיה קשה להיקלט בחברה הציונית־היהודית עם שם ערבי, היא העדיפה להציג את עצמה כאורה. מעובדה זו למדתי על קשר בלתי־מדובר ביני לבין פנינה: יחסי עדות בישראל – נושא עבודת הדוקטורט שלי, אשר שאלה ״האמנם זהות פוליטית עדתית?״.[4] סיפורה של אורה, אמה של פנינה, הוא סיפור של מאבק על קיום בחברה מוגזעת וממוגדרת. אבל זהו גם סיפור הרואי על אימהוּת, נשיוּת ומשפחתיוּת.

בשנת 1934 עלתה המשפחה לישראל, ואז, כפי שסיפרה אורה, בא הקץ על ילדוּת קסומה והגיעו זמנים קשים. המסע לארץ־ישראל החל בנסיעה לבגדד, ומשם באוטובוס לירושלים דרך דמשק. זמן קצר לאחר העלייה לארץ פגשה אורה את בן־זוגה דוד (אביה של פנינה) כאשר למדה בבית־ספר לאחיות. לזוג נולדו שלושה ילדים – פנינה, אלכסנדרה ועזריאל. הפרנסה הייתה בדוחק. אורה גידלה את הילדים ועבדה במשק בית ובתיקון בגדים. הזוג נפרד, ואורה גידלה את הילדים לבד. מעסיקים חששו להעסיק אישה עם שלושה ילדים. אורה מצאה עבודה בבנק אגוד, שנהפך ל״אבא שלי״ בלשונה, והתעסוקה הביאה רווחה למשפחה. האוכלוסייה היהודית בירושלים נחלקה לאשכנזים ומזרחים, והאשכנזים ראו את יוצאי המזרח כאנשים נחותים ואפילו חסרי תרבות. אולם, כפי שפנינה סיפרה לנכדיה, כאשר הכינו

4 ראו לעיל ה״ש 2. ראו גם חנה הרצוג ״האמנם עדתיוּת פוליטית?״ **מגמות** כח 332 (1984).

את אלבום המשפחה, אורה דווקא ראתה את עצמה כבת לתרבות מפוארת, והיחס הזה חרה לה עד יומה האחרון. ערבית, פרסית, עברית, צרפתית – את כל אלה ידעה אורה באופן שוטף, לרבות קרוא וכתוב. נוסף על כך היא דיברה יידיש, מעט גרמנית וספרדית, ואפילו פולנית. היא ניחנה בכישרון מצוין לשפות ובסקרנות.

מעט על פנינה להב כחוקרת

מעקב אחר כתיבתה של פנינה להב, הראיונות שערכו עימה בילסקי ולוסטיג והניתוח המעמיק שלהן בדבר גלגולי מחקריה,[5] הקשר האקדמי שלי עימה, ולמען הגילוי הנאות, כאמור, גם חברותי רבת השנים איתה – כל אלה מלמדים על היכולת שלה כחוקרת פמיניסטית לבנות גשרים בין תחומי דעת מגוונים ולהביא את מבטן ונסיונן של נשים אל העולם החברתי בכלל ואל המשפט כחלק ממנו. מחקריה מעידים על רוחבם ועומקם של מבטיה על התפתחותה של חברה, תרבות, פמיניזם ומשפט. במחקריה היא נעה בין תקופות היסטוריות, אירועים, דיונים משפטיים, ביוגרפיות של אנשים ונשים וגם מה שביניהם. במושגיו של הסוציולוג פיטר ברגר,[6] היא עוסקת במקומם של האדם והאישה בחברה ובמקומה של החברה באדם ובאישה.[7]

בילסקי ולוסטיג טוות את סיפורה של להב, כשם מאמרן, כדי להדהד את העובדה שזהו סיפורה של אישה.[8] במאמרן העשיר והמעשיר ״יד הרוקמת: פנינה להב והמאבק לשוויון נשים בישראל״ הן כותבות כי ״סיפורה של להב מאפשר ניתוח פמיניסטי היסטורי של האקדמיה בישראל דרך סיפורה של מי שביקשה לקדם סדר יום פמיניסטי בפקולטה למשפטים בירושלים בשנות השבעים המוקדמות ונענתה בהתנגדות גורפת״.[9] לדבריהן, סיפורה האישי של להב ״מהדהד את האתגרים המוכרים על אודות מיתוס השוויון בתנועה הציונית, אך גם חושף צוהר אל האפשרויות הרדיקליות שנשים פמיניסטיות ניסו לקדם בתקופת היישוב ולאחר קום המדינה״.[10] החוקרות טוענות כי ״שילוב הסיפור האישי של להב עם קריאה בכתביה הפמיניסטיים מאפשר לנו נקודת התייחסות מורכבת וייחודית על תהליכי התפתחות, התפכחות ושינוי בחשיבה הפמיניסטית הישראלית״.[11] הן מסבירות כי להב נטשה את הכתיבה על סוגיות פמיניסטיות כמהלך מחושב, שנועד לעזור לה לשרוד בזירה האקדמית: ״אני עזבתי את הפמיניזם [אחרי 'מיתוס ומציאות'] כי הבנתי שזה גזר דין מוות. אומנם, האווירה בבוסטון הייתה נעימה יותר לנשים והיה לחץ לכלול נשים בסגל הפקולטה אבל הם לא אהבו נשים שכותבות על סוגיות פמיניסטיות. האישה הראשונה שלימדה פמיניזם בבוסטון תגיע 15 שנה אחריי. הבנתי שאם אני רוצה לשרוד אני צריכה

---

5 ליאורה בילסקי ודורין לוסטיג ״יד הרוקמת: פנינה להב והמאבק לשוויון נשים בישראל״ **עיוני משפט** מד 561 (2021).

6 פיטר ל׳ ברגר **הזמנה לפגישה (עם הסוציולוגיה)** (1970).

7 ברגר מציין רק ״אדם״; ״אישה״ היא תוספת שלי.

8 בילסקי ולוסטיג, לעיל ה״ש 5, בעמ׳ 561.

9 שם, בעמ׳ 563.

10 שם.

11 שם.

לעסוק בחופש הביטוי, ובענייני ביקורת שיפוטית – נושאים המעמידים במרכז גברים ולא נשים״.[12] אכן, להב שרדה, ולזכותה אף נרשמים מחקרים חלוציים רבים העוסקים במשפט ומגדר.[13]

פרופ׳ פנינה להב היא מחלוצות המחקר על ישראל בסוגיות של אי־שוויון מגדרי. מאמרה משנת 1974, *The Status of Women in Israel—Myth and Reality*,[14] לא רק הקדים את דורו, אלא ממשיך להיות רלוונטי גם כיום. במחקריה היא הניחה יסודות לחשיבה על נשים ומקומן בחברה, ומאמריה נהפכו לנכסי צאן ברזל במחקר על נשים בישראל ועל המבט של נשים על החברה בכלל. לזכותה עומדים פרסומים חלוציים ומכוננים על הפליית נשים במשפט הישראלי, ביניהם ניתוח הדיון בכנסת על חוק שיווי זכויות האשה, התשי״א–1951, החושף את התרבות הפוליטית של המחוקקים ביחס לשוויון מגדרי.[15] זהו מאמר ביקורתי מכונן על תהליכי החקיקה תוך כדי חשיפת התרבות הפוליטית.

להב ניחנה בשילוב נדיר של הבנת תהליכים היסטוריים ורגישות אנושית, אשר מאפשר לה לשזור במחקריה דרמה אנושית בהקשרים חברתיים ופוליטיים, לאתגר גבולות בין הפוליטי לאקדמי, להבין בני־אדם ולחלץ מסיפור אישי בעיות חברתיות מורכבות. חריס, לחובסקי ורוזין מדגישים שלושה תחומים שבהם תרמה להב תרומה רבת משמעות לחקר ההיסטוריה של המשפט הישראלי: היסטוריה של היחס של המשפט הישראלי לנשים, היסטוריה של השיפוט והפסיקה של בית־המשפט העליון, והיסטוריה של החינוך המשפטי בישראל.[16]

מחקריה החלוציים של להב על הפליית נשים במשפט הישראלי מדגישים שהמבט הפמיניסטי אינו רק מבט של נשים על נשים, אלא גם מבט על החברה והסדריה. לכן אין זה מפתיע שלצד פעילותה האקדמית נמנתה להב עם פעיליה הראשונים של האגודה לזכויות האזרח.

רוב פרסומיה של להב מופיעים בעברית ובאנגלית, אף שאת כל הקריירה האקדמית שלה היא עשתה בחו״ל. ללהב חשוב לתרום מהידע שלה ולהנגישו לקהלים רחבים בארץ, גם לאלה שמעבר לאקדמיה. לכן אין לי אלא לשער שגם ספרה על גולדה יראה בעתיד אור בתרגום לעברית.

---

12 שם, בעמ׳ 589–590.

13 לסקירה כללית ראו רון חריס, אסף לחובסקי ואורית רוזין ״פנינה להב: בין שני עולמות״ **עיוני משפט** מד 539 (2021).

14 Pnina Lahav, *The Status of Women in Israel—Myth and Reality*, 22 AM. J. COMPAR. L. 107 (1974).

15 פנינה להב ״׳כשהפאליאטיב רק מקלקל׳: הדיון בכנסת על חוק שיווי זכויות האשה״ **זמנים** 46–47, 149 (1993).

16 חריס, לחובסקי ורוזין, לעיל ה״ש 13, בעמ׳ 539.

מעט עובדות ביוגרפיות על גולדה

גולדה (גולדי) מאבוביץ׳ נולדה ב־3 במאי 1898 בקייב, בירת אוקראינה.[17] כאשר הייתה בת שמונה, היגרה עם משפחתה לעיר מילווקי שבמדינת ויסקונסין, ארצות־הברית. בבית־הספר היסודי הייתה גולדה תלמידה טובה, בלטה בכושר המנהיגות שלה, ואף ארגנה סיוע לתלמידות עניות כדי לרכוש להן ספרי לימוד. גולדה רצתה ללמוד בבית־ספר תיכון, אך הוריה חשבו שהיא יכולה להסתפק בחינוך יסודי. הם רצו שהיא תעזוב את בית־הספר, ובהמשך תינשא, כפי שהיה מקובל באותה תקופה.[18] לפיכך, בגיל ארבע־עשרה, מאחר שסירבה להפסיק את לימודיה, ברחה גולדה מביתה אל בית אחותה הגדולה והנשואה, אשר חיה בדנוור, קולורדו.[19]

בבית אחותה נחשפה גולדה לפעילות פוליטית ערה, והצטרפה למפלגת ״פועלי ציון״, אשר שאפה להקים בארץ־ישראל חברה שוויונית שתונהג על־ידי פועלים. בבית אחותה גם פגשה גולדה את מוריס מאירסון, שאמר לה בביישנות שהוא אוהב אותה ושרצונו לשאתה לאישה, ואילו גולדה, מאושרת אך ביישנית באותה מידה, הסבירה לו שגם היא אוהבת אותו, אלא שהיא עדיין צעירה מכדי להתחתן. הם שוחחו בנושא, והיא החליטה שעליה לחזור למילווקי, אל הוריה וקלרה אחותה הקטנה, ואל בית־הספר התיכון.[20] למען האמת, היא כתבה לימים, ״...לא הצטערתי לחזור, אף כי פירוש הדבר היה שאעזוב את מוריס, שהיה מוכרח להישאר זמן־מה בדנוור עד שתחלים אחותו״.[21]

בשנת 1917, כאשר הייתה בת תשע־עשרה, התחתנה גולדה עם מוריס, אך התנתה את נישואיה בכך שמוריס יעלה עימה לארץ־ישראל. גולדה שאפה להגשים את הדרך הציונית הסוציאליסטית בארץ, ואמרה למוריס באחד ממכתביה: ״...אני מעדיפה שנהיה קבצנים בארץ־ישראל ולא אנשים עשירים כאן [באמריקה]...״.[22] אכן, בשנת 1921, בימי העלייה השלישית, עלה הזוג הצעיר לארץ.[23] בתחילה הם גרו בתל־אביב, ב״עיר העברית הראשונה״, אך בהתאם לרצונה של גולדה עבר הזוג לחיות בקיבוץ מרחביה בעמק יזרעאל.[24] כדי להוכיח שגם נערה אמריקאית מסוגלת לעבוד בכל עבודה פיזית מפרכת, היא השתלבה בעבודות המטבח והייעור.[25] גולדה נהייתה לדמות מרכזית בקיבוץ. היא נבחרה לוועדה המתמדת של קיבוצה, וייצגה את הקיבוץ בכינוס הארצי של התנועה הקיבוצית.[26] אך בעלה חש בקיבוץ כנטע זר, והפער הגדול ביחסם לחיי השיתוף בקיבוץ גרם למשבר הגדול הראשון בנישואיה

---

17 PNINA LAHAV, THE ONLY WOMAN IN THE ROOM: GOLDA MEIR AND HER PATH TO POWER 3 (2022)

18 שם, בעמ׳ 16 ו־18–19.

19 שם, בעמ׳ 21–22.

20 שם, בעמ׳ 23–24 ו־27–28.

21 גולדה מאיר **חיי** 38–39 (1975).

22 מכתב מגולדה מאירסון למוריס מאירסון (21.11.1919) ארכיון המדינה פ-1886/27. לנוסח המתורגם של המכתב, שנכתב במקור ביידיש, ראו **גולדה מאיר – הרביעית בראשי הממשלה: מבחר תעודות ומבואות מפרקי חייה (1898–1978)** 7 (חגי צורף עורך 2016).

23 LAHAV, לעיל ה״ש 17, בעמ׳ 53.

24 שם, בעמ׳ 57 ו־59.

25 שם, בעמ׳ 61–62.

26 שם, בעמ׳ 65–68.

של גולדה. מוריס התקשה להסתגל לתנאי החיים הקשים ולחוסר הפרטיות בקיבוץ. הוא גם סירב בעקשנות להביא ילד לעולם כל עוד הם חיים בקיבוץ וייאלצו לגדלו בדרך השיתופית שהייתה נהוגה בקיבוץ.[27]

אחרי כשנה וחצי נאלצה גולדה לעזוב את הקיבוץ, הפעם בעקבות בעלה, אשר חלה מאוד, והמלצת הרופא הייתה שהם יעזבו את מרחביה בהקדם האפשרי. במרץ 1923 חזר הזוג לתל־אביב, ולאחר־מכן עבר לירושלים. בירושלים נולדו להם בן ובת – מנחם ושרה.[28] מכיוון שהתקופה הייתה תקופה של משבר כלכלי, השתתפה גולדה, נוסף על הטיפול בילדים, גם בפרנסת המשפחה בעבודות כביסה מזדמנות. בסיועו של דוד רמז קיבל מוריס עבודה בהנהלת חשבונות במשרדי סולל בונה, וגולדה עבדה כקופאית במשרה חלקית.

בשנת 1927 הציע דוד רמז, שהתיידד עם גולדה והיה ער למצוקתה, לשמש מזכירת מועצת הפועלות בהסתדרות.[29] תפקיד זה, שאותו מילאה בשנים 1928–1930, הפך את גולדה לראשת ארגון נשים ציוני גדול. היא ניהלה חיים עמוסי פעילות ונסיעות, ונהייתה לנואמת נחשבת ומבוקשת. אולם החזרה לפעילות ציבורית הייתה ראשיתו של תהליך הפרידה ממוריסון. בשנת 1928, מפאת עבודתה, נדרשה גולדה לעבור לתל־אביב. היא עברה עם ילדיה,[30] ומוריס פקד אותה רק בסופי שבוע. מהלך זה הוביל בהמשך לפרדה מוצהרת בשנת 1943. עם זאת, בני־הזוג מעולם לא התגרשו. רשמית הם נותרו נשואים עד לפטירתו של מוריס בביתה בשנת 1951. גולדה לא שהתה בביתה באותה עת.

באמצע שנות השלושים מונתה גולדה לוועד הפועל של ההסתדרות – המוסד העליון והחשוב ביותר של הסתדרות העובדים בארץ־ישראל. כעבור שנה היא נבחרה למזכירות הוועד הפועל. בשנים 1946 עד 1948 היא פעלה רבות במסגרת המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית – מחלקה שהייתה אחראית ליחסי החוץ של התנועה הציונית. במסגרת פעילות זו היא נפגשה עם עבדאללה מלך ירדן. לפני קום המדינה ומייד לאחר הקמתה יצאה גולדה פעמיים בשליחות אל יהודי ארצות־הברית כדי לגייס כספים למען מדינת־ישראל הצעירה. בשתי הפעמים היא הצליחה בשליחותה מעל המצופה. כאשר חזרה משליחותה בארצות־הברית, היא מונתה לצירה הראשונה של ישראל במוסקבה. בכל אותן שנים, כאם יחידנית, שכרה גולדה מטפלות לילדיה, שנותרו חודשים ארוכים ללא נוכחותה בשעה שנסעה ברחבי העולם מטעם התנועה והמדינה.[31]

פנינה להב על גולדה

בביוגרפיה שכתבה בחרה פרופ׳ להב לעסוק לא רק בתיעוד חייה של גולדה, אלא גם בהארת הקשר בין עולמה האישי ועשייתה הציבורית של גולדה לבין תהליכים רבים שעיצבו את פניה של החברה בישראל. לטענתה של להב, חייה האישיים של גולדה שלובים בחיים

27 שם, בעמ׳ 69–71.
28 שם, בעמ׳ 71.
29 שם, בעמ׳ 72 ו־88–89.
30 שם, בעמ׳ 72.
31 בילסקי ולוסטיג, לעיל ה״ש 5, בעמ׳ 597.

הציבוריים.[32] מדובר בהיסטוריה אישית המאירה היסטוריה חברתית רבת רבדים, אשר לגולדה היה חלק חשוב בעיצובה.

בריאיון שהעניקה במלאת תשעים שנה לנעמת מציינת להב כי על גולדה כבר נכתבו לא מעט ביוגרפיות, אבל הן לא התייחסו להיותה אישה. כפי שלהב מסבירה, הביוגרפיה החדשה פרי־עטה נכתבה ממבט פמיניסטי, ולכן זה גם ניסיון להבין מדוע גולדה סירבה להגדיר את עצמה כפמיניסטית.[33] להב לוקחת אותנו, הקוראות והקוראים, למסע אישי, היסטורי ופמיניסטי בעקבות חייה של גולדה. ״מסע״, מציינת חנה נוה, שחקרה ספרות של מסעות, ״מציע פרספקטיבות ודרכי התמודדות חדשות לנוסעות שנכונות להיפתח לפניהן״.[34] אכן, המסע בעקבות חייה של גולדה בהדרכתה של להב מציע אופנים חדשים לחשוב על נשים, פוליטיקה ופמיניזם. במובן זה, פמיניזם אינו רק תאוריה של נשים על נשים, אלא תאוריה ומחקר של חברה – של חשיפת הסדר החברתי הממוגדר וניתוח המנגנונים הממגדרים. להב אומנם אינה משתמשת במושגים הסוציולוגיים האלה, אך בקוראי את ספרה נפעמתי מהתובנות הסוציולוגיות שהיא מביאה בו ומהיכולת שלה למקם את הסיפר האישי בהקשרים חברתיים משתנים, אשר לא לכולם אתייחס בסקירה קצרה זו.

בבחירה לכתוב עוד ביוגרפיה מבקשת להב להאיר באור חדש את האתגרים שניצבו בפני גולדה כאישה ואת הבחירות האישיות והבחירות החברתיות והפוליטיות שעשתה.[35] אכן, להב תורמת בספרה תרומה חשובה להכללתה של גולדה מאיר כחלוצה פמיניסטית, וזאת אף שגולדה, כאמור, לא הגדירה את עצמה כך, וגם לא הוגדרה כך בהיסטוריוגרפיות של נשים ועל נשים ביישוב ובמדינה.

הספר מחזיר את גולדה להיסטוריה של נשים ושל החברה בישראל בכלל. הוא מראה שתולדות חייה של גולדה אינם רק היסטוריה של אישה אחת, אלא של נשים בכלל. בהפנותה את המבט אל ההיסטוריה של נשים, להב לא רק מספרת לנו מה נשמט, נמחק או הועלם מהסיפר הקנוני, אלא גם מחזירה את הנשים להיסטוריה כחלק בלתי־נפרד מהבנה של ההיסטוריה החברתית שלנו. זהו סיפור על כניסתה של אישה לזירה הציבורית, שנתפסה כזירה של גברים לא רק בשל הדרתן של נשים ממנה, אלא לא פחות מכך משום שסדר־היום בה עוצב מנקודת המוצא של נסיון הגברים. להב מאירה את המקומות שבהם גולדה לא רק סדקה את המבצר הגברי, אלא גם הובילה שינויים חברתיים משמעותיים.

להב טוענת כי גולדה הייתה ראשת הממשלה הכי חברתית שהייתה לישראל. לזכותה נרשמים הישגים חברתיים לטובת כלל האזרחים, כגון חוק הביטוח הלאומי, התשי״ד–1953, חוק שעות עבודה ומנוחה, התשי״א–1951, חוק חופשה שנתית, התשי״א–1951, חוק עבודת הנוער, התשי״ג–1953, וחוק החניכות, התשי״ג–1953. כשרת העבודה היא אמרה בכנסת, בעת הצגת חוק הביטוח הלאומי לקריאה ראשונה: ״עם קבלת **חוק צנוע** זה אנו מניחים אבן־פינה לבנין חברה, שבה לא יהיה יתום מופקר ולא יהיה זקן הבוכה על זיקנתו...״.[36] לצד זאת רשומים על שמה שורה ארוכה של מאבקים שביקשו לאפשר לנשים שוויון זכויות, ביניהם

---

32 Lahav, לעיל ה״ש 17, בעמ׳ 42–43.

33 שם, בעמ׳ xi–xii.

34 חנה נוה **נוסעים ונוסעות: סיפורי מסע בספרות העברית החדשה** 7 (2002).

35 Lahav, לעיל ה״ש 17, בעמ׳ xi–xii.

36 ד״כ 5.2.1952, 1216 (ההדגשה הוספה).

המאבק על חוק עבודת נשים, התשי״ד–1954, אשר הבטיח, בין היתר, חופשת לידה; המאבק על הכשרה לנשים כדי שיוכלו להשתלב כשוות בשוק העבודה, ועוד.[37]

הביוגרפיה של גולדה, כפי שהיא מתוארת בפירוט רב ובהסתמכות על מספר רב של מסמכים, מבליטה כיצד גולדה, אשר נטלה על עצמה תפקידי ייצוג פוליטי של המדינה, תפקידי ניהול, ובסופו של יום גם את ראשות הממשלה, עסקה כל אותו זמן גם בסוגיות של רווחה, זכויות סוציאליות ודאגה לקבוצות המוחלשות. במובן זה, הביטחון החברתי לא נפל בעיניה מחשיבותו של הביטחון הצבאי. בזיכרון הציבורי צרובה ההתבטאות האומללה של גולדה (שהוצאה מהקשרה) כלפי מחאת הפנתרים השחורים שהם ״לא נחמדים״, אולם בפועל הקימה גולדה את ועדת ראש הממשלה לילדים ובני נוער במצוקה (שהחלה לעבוד בשנת 1971), והצעות שנדונו זמן רב התקבלו בתקופת כהונתה כראשת ממשלה, ביניהן העלאת סכומי ההלוואות לזוגות צעירים, ביטוח אבטלה (1973), תוכנית ביטוח נכות (1974), הענקת קצבות ילדים החל בילד הראשון (1975) ועוד.[38] הספר מתעד את לבטיה וקשייה של גולדה, את ההחלטות הגורליות שקיבלה, וגם את כשלונותיה, אבל יותר מכל הוא מבליט את תרומתה לבניית סדר־יום חדש חברתי בישראל. אכן, בילסקי ולוסטיג מזהות מהפך בכתיבתה של להב על גולדה – ״מביקורת חריפה על מי שייצגה יותר מכול את ׳מיתוס השוויון׳ לכתיבת ביוגרפיה היסטורית רחבת יריעה, הקוראת את פועלה של גולדה כחלק ממאבק פמיניסטי־סוציאליסטי מוקדם אשר נדחק לצד הדרך ולשולי התודעה הפמיניסטית״.[39]

להב עוקבת אחרי גולדה ומשפחתה מקייב ופינסק אל מילווקי, ובהמשך לישראל. בדרכה המיוחדת היא מזהה רגעי־מפתח מעצבים בחייה של גולדה, ומחברת בין המיקרו של חיי היומיום לבין המקרו של עיצוב מנהיגה לעתיד. בכתיבת הביוגרפיה של גולדה מאמצת להב את התפיסה הפמיניסטית שהפרטי הוא ציבורי והציבורי הוא פרטי. במסגרת תיאור מאבקה של גולדי מאבוביץ׳ (שם נעוריה של גולדה) לשחרור מגדרי מהמסגרות החברתיות והתרבותיות של תפיסת־העולם שבה גדלה, מספרת לנו להב על האופן שבו גולדה חוֹוה זוגיות, היריון ומגדר, על השילוב של אידאולוגיה סוציאליסטית חילונית עם חתונה יהודית, ועל האתגרים הגדולים במיוחד שבהם נתקלה גולדה כאישה בעת כניסתה לפעילות פוליטית בסביבה גברית. ההיכרות הנרחבת של להב עם ההיסטוריה החוקתית האמריקאית מאפשרת לה לזהות את האופן שבו המאבק על זכות ההצבעה והתיקון התשעה־עשר לחוקת ארצות־הברית, שהתקבל בשנת 1920, ערב עלייתה של גולדה הצעירה לארץ־ישראל, השפיעו עליה. הפרספקטיבה המגדרית, כמו־גם תפיסת־העולם הסוציאליסטית של גולדה, עומדות במרכז הביוגרפיה.

להב מספרת על משפחתה של גולדה תוך שימת דגש בתהליכי חִברוּת בחברה מסורתית ופטריארכלית שבה ההפרדה המגדרית וההסללה המגדרית היו מובנות מאליהן. בתוך עולם זה להב מסמנת כמה סימני־דרך המעצבים את בחירותיה של גולדה, שאחד הבולטים מביניהם הוא אחרוּתה כאישה. כנערה לא הייתה ציפייה שהיא תרכוש השכלה גבוהה. הציפייה מאישה הייתה שהיא תהיה אובייקט לתשוקה, ולא בת־אדם עם רצון משלה. דבר זה היה אמור לכאורה לעמוד לה לרועץ, מה־גם שלאורך השנים, כפי שלהב מתעדת, אכן אזכרו יריביה

37 Lahav, לעיל ה״ש 17, בעמ׳ 146.
38 שם, בעמ׳ 209.
39 בילסקי ולוסטיג, לעיל ה״ש 5, בעמ׳ 562.

הפוליטיים את העדר ההשכלה הפורמלית שלה בניסיון לפגוע בה. אך להב, במבט הפמיניסטי המאתגר את דפוסי החשיבה הדומיננטיים, טוענת כי מציאות זו דווקא הזינה אצל גולדה את הביטחון האישי, את ההופעה המכובדת שאפיינה אותה בהמשך דרכה, את דחיית הסטראוטיפים על נשיות ואת ההגדרה העצמית שלה כאישה חזקה. כל אלה אפשרו לה להיות גם אישה וגם חזקה.

בהקדמה לספרה מזהה להב בחייה של גולדה רגעים של ״אחרוּת״ או ״זרוּת״, במושגיו של הסוציולוג גאורג זימל.[40] הזרוּת היא מיקום המגלם בו־בזמן תחושות של קִרבה וריחוק. מצד אחד, הזר ממוקם בתוך גבולותיה ומבניה החברתיים של חברה נתונה, אך מצד אחר, הוא מסומן כזר, משום שהוא אינו משתייך לקבוצה מלכתחילה או משום שיש לו מאפיינים ונקודות־מבט שאינם שייכים לקבוצה, כלומר, שמגיעים ״מבחוץ״. אכן, כאישה בעולם הפוליטי הייתה גולדה הזרה, ה״אחרת״ – אישה בעולם של גברים – אך בד בבד היא הייתה משוקעת עמוק בחברה היהודית ובמפעל הפוליטי של ישראל. ספרה של להב מאיר את מקומה הייחודי כ״שייכת״ ובד בבד גם כ״אחרת״. לטענתי, דווקא זרוּת זו אפשרה לגולדה, לא אחת, לחשוב אחרת, לפעול אחרת ולסלול את דרכה במרחב הציבורי כמנהיגה, כאישה בעולם הפוליטי, כאישה בעולם של גברים.[41]

ספרה של להב מנתח בעמקות, בפירוט ובאורח מבוסס ביותר את הצלחתה של גולדה אל מול תפיסת־העולם הפטריארכלית והמבנים החברתיים הממוגדרים. להב מנתחת את המכשולים שגולדה נתקלה בהם כבר בבית הוריה ולאורך כל הקריירה שלה. מספרה של להב עולה כי גולדה היא אישה שסירבה להיכנע לתכתיבי הזהות והפעולה הביניריים של תקופתה. גולדה של להב היא אישה שהצליחה להגשים את עצמה ואת רצונותיה למרות המכשולים והדעות הקדומות על נשים ועל יכולותיהן האינטלקטואליות והמנהיגותיות, אשר הוצבו בפניה החל בילדותה ועד לפרישתה.

כידוע, לבן־גוריון מיוחסת האמירה שגולדה היא ״הגבר היחיד בממשלה״. להב מתמודדת ישירות עם אמירה זו, ובעיקר עם תפיסת־העולם העומדת בבסיסה, ומהפכת אותה: ״האישה היחידה בחדר״, ככותרת ספרה. גולדה של להב היא אישה שהגשימה את עצמה מבחינת הקריירה המקצועית, אישה שיכלה להיות קשוחה והחלטית כ״גבר״, אך בד בבד גם רעיה, מאהבת, אימא, סבתא, ואף מצליחה בתחום ״נשי״ לכאורה – המטבח. מטבחה נהפך למטבח שבו ״בושלה״ עשייה עשירה ומרובת שנים. בתקופת כהונתה כראשת ממשלה, החל בשנת 1969, היא קיימה התייעצויות בביתה, בצאת השבת, לקראת ישיבות הממשלה שהתקיימו ביום ראשון. את הבאים היא נהגה לכבד בעוגה שאפתה, ומכאן צמח המושג ״המטבחון״. הינה כי כן, גולדה של החיים הציבוריים והפוליטיים בישראל, ובמידה רבה בעולם כולו, היא מודל חלוצי של אישה שהגשימה את עצמה במלוא מובן המילה.

כפי שכבר צוין, בילסקי ולוסטיג מצביעות על שינוי ביחסה של להב לגולדה מביקורת חריפה לכתיבת ביוגרפיה אוהדת עליה, מה שעשוי להתפרש כאי־עקיבות בשדות מחקריה או כשינוי בתפיסתה של להב. אלא שהחוקרות מסבירות, בצדק, שביוגרפיה היסטורית רחבת

40 Georg Simmel, *The Stranger*, *in* SOCIAL THEORY: THE MULTICULTURAL, GLOBAL, AND CLASSIC READINGS 184 (Charles Lemert ed., 1999).

41 Hanna Herzog, *Pnina Lahav, The Only Woman in the Room: Golda Meir and Her Path to Power*, 44 CONTEMP. JEWRY 213 (2024).

יריעה מאפשרת לקרוא את פועלה של גולדה ולמקם את עשייתה ואת תפיסתה כחלק ממאבק פמיניסטי־סוציאליסטי מוקדם – מאבק שגולדה האמינה בו ואשר נדחק לשולי הדרך ולשולי התודעה הפמיניסטית. אכן, כדברי להב, המצוטטים על־ידי החוקרות, ״גולדה ׳ניפצה את תקרת הזכוכית׳ שנים רבות לפני שהוטבע המונח״.[42]

פרקים נרחבים בספר מוקדשים לפעילותה של גולדה במועצת הפועלות. אך שלא כביוגרפיות הקודמות על גולדה, להב מתרכזת דווקא במאבק העקרוני והחריף שהתנהל בינה לבין המנהיגה הבולטת של הפועלות בימי היישוב, עדה פישמן מימון, באשר לדרך שבה יהיה אפשר להשיג שוויון ושחרור לאישה. להב מראה כי בעוד שפישמן מימון קראה למאבק מגדרי ייעודי ולהקמת ארגוני נשים עצמאיים, גולדה יישרה קו עם הנהגת ההסתדרות וטענה כי השוויון יושג במסגרת השוויון הכללי.[43] באורח דומה, להב מרחיבה על־אודות המחלוקת החריפה, העקרונית והאישית, שהתנהלה בשנות השישים והשבעים בין שולמית אלוני, הלוחמת הבולטת לשוויון מגדרי ואזרחי ולזכויות אזרח, לבין גולדה, שראתה בגישתה של אלוני איום רדיקלי על שלמות החברה בישראל. בעוד שאלוני חתרה לשינוי חריף בתפיסת־העולם הישראלית, גולדה ראתה באחדות החברה הישראלית ובחיזוק הקשר בין העם היהודי למדינת־ישראל מטרות חיוניות יותר משוויון מגדרי כאן ועכשיו.[44]

כשרת החוץ מצאה גולדה את עצמה במרכז הקלחת הדיפלומטית והצבאית הבין־מעצמתית של תקופת מבצע קדש (מלחמת סיני). גולדה טענה כי מדינת־ישראל צריכה להפגין התנהגות מוסרית. מבלי שלמדה יחסים בין־לאומיים ומבלי שהתעמקה בנושאים האלה, היא הבינה שיש דברים מסוימים שמדינה אינה יכולה לעשות. לכן היא דיברה הרבה מאוד גם על אחריות, על טקטיקה.[45]

להב מציעה בספרה קריאה מרתקת בדבר ההתמודדות של גולדה עם המצב השכיח שבו הייתה האישה היחידה בחדר – בפרט בדיונים בסוגיות בטחוניות. היא גם מביאה את הביקורת הנוקבת, המיננית (סקסיסטית) בחלקה, שנמתחה על גולדה, אשר להב בוחרת להתבונן בה דרך המחזה ״מלכת אמבטיה״ של חנוך לוין.[46] מחזה זה נכתב כתגובת־נגד על מה שלוין ראה כזחיחות־דעת שאפיינה את הימים שלאחר הניצחון במלחמת ששת־הימים. ההצגה עוררה סערת־רוחות ציבורית וירדה אחרי פחות מחודש.

הפרספקטיבה המגדרית משרתת את להב אף בניתוח המקורי שהיא מגישה באשר להחלטותיה של גולדה ערב פרוץ מלחמת יום־הכיפורים. להב מציגה את מכלול השיקולים המוכרים שעמדו באותם ימים לפני גולדה, אך תורמת תרומה חשובה כאשר היא טוענת כי גולדה הושפעה עמוקות מהמיליטריזם הישראלי, שהתבסס באותן שנים על גישה פטריארכלית בולטת ועל מרכזיותם של ה״גנרלים״ – בלשונה של להב – ומערכת הביטחון הישראלית. זו הסיבה, טוענת להב, שגולדה קיבלה על עצמה, אם כי לאחר התלבטויות, את

---

42 Lahav, לעיל ה״ש 17, בעמ׳ xi.

43 שם, בעמ׳ 89–91.

44 שם, בפרק 22.

45 מירון מדזיני ״מושב שני – ישראל בין האומות – ביטחון מול דיפלומטיה״ (הרצאה ביום עיון לכבוד מאה שנה להולדת גולדה מאיר, אוניברסיטת תל אביב 25.5.1998) https://did.li/o6LgT.

46 חנוך לוין **מלכת אמבטיה – רביו סאטירי בשני חלקים / על שבת אחים בצל תותחים** (דוד לוין במאי 1970).

עמדתם של שר הביטחון והצבא. אולם לאחר פרוץ המלחמה, כאשר הבינה כי הבנתה האינטואיטיבית קולעת למטרה טוב יותר מניתוחיהם של ה״גנרלים״ שסבבו אותה, היא העבירה לידיה בהחלטיות את ניהול המלחמה.[47]

במסע המגדרי־הביוגרפי שלהב עורכת ניצבת כל העת הדילמה שעימה התמודדה גולדה בשלבי חייה השונים בין שאיפתה להגשמה עצמית אישית כאישה לבין המחסומים הרגשיים, התרבותיים והמבניים שהציבה בפניה החברה. להב אינה נרתעת מלהצביע על הקשיים, הסתירות, נקיפות המצפון, חיבוטי הנפש או הפשרות הרבות של גולדה בדרכה להגשמה העצמית המיוחלת. להב אף מציינת ללא כחל וסרק את עמדתה המסתייגת של גולדה מהאידאולוגיה הפמיניסטית ומן התנועה הפמיניסטית, ואת העובדה שגולדה לא פעלה לקידום נשים בממשלתה או בפעילותה הפוליטית. לדידה של גולדה, מסבירה להב, קידום נשים ומנהיגותן ראוי להישקל רק על־סמך יכולותיהן וכישוריהן.[48] להב מראה כי סיבה מרכזית להתנגדותה של גולדה לתנועה הפמיניסטית הייתה התמיכה הגוברת של תנועה זו בלאומיות הפלסטינית.[49] בכך מחקרה של להב מצטרף לשורה הולכת וגדלה של מחקרי מגדר העוסקים בתצלובות (intersectionality) של מיקומי שוליים.[50] תפיסה הגותית מגדרית זו טרם הוטמעה בשיח הציבורי והאקדמי בעת כתיבת הביוגרפיה, אולם הטענה כי זהות מגדרית נוטה להיעצר על סיפן של זהויות קולקטיביות עמוקות־שורשיות אחרות, כדת, זהות עדתית או זהות לאומית, משתמעת מניתוחה של להב.

להב אינה מתעלמת מהיבטים נוספים, מעבר למגדר, בחייה של גולדה ומהשפעתם על עיצוב אישיותה ותפיסת־עולמה. בין אלה יש לציין את הפנמת הערכים הדמוקרטיים האמריקאיים, את ההתלהבות מן הסוציאליזם הלאומי של ״פועלי ציון״ בארצות־הברית, את המחויבות העמוקה לעם היהודי ולגורלו, את אמונתה הציונית המוצקה כסלע, ואת הגילוי העצמי שגילתה גולדה על־אודות הכריזמה, כושר המנהיגות, הנחישות ותחושת השליחות הציבורית שבהם ניחנה. אלה מופיעים בהמשך הביוגרפיה, ולהב אומדת את השפעתם על פעולתה של גולדה בתחומים של עיצוב מדינת הרווחה הישראלית, שוויון חברתי וכלכלי, זכויות עובדים ויחסי עבודה, וכן קידום שלום וביטחון.

להב כותבת שבהדרגה גילתה גולדה כיצד בעיית אי־השוויון של הדתיים והמהגרים המזרחים — ״הפרימיטיבים״, בלשון אותם ימים — מסיטה את תשומת־הלב מהעדר מחויבות אמיתית לשוויון של נשים בקרב מפא״י. להב קוראת תיגר על ההסברים הללו, וטוענת כי הפער נעוץ בתפיסה על ״אחרים״, ובכלל זה גם נשים. הדאגה למדיניות רווחה הייתה חלק מתפיסת־העולם הסוציאליסטית של גולדה, והיא ראתה בנשים חלק בלתי־נפרד מתפיסה זו.[51]

נקודת־המבט המגדרית עומדת במרכז הביוגרפיה. להב אומנם מתייחסת גם לסוגיות היותר־מוכרות הקשורות לתקופה שבה שירתה גולדה כראשת הממשלה, אך אלה נותרות

---

47 Lahav, לעיל ה״ש 17, בעמ׳ 274.

48 שם, בעמ׳ 232.

49 שם, בעמ׳ 258.

50 לפיתוח תאוריית ההצטלבויות בהקשר המשפטי המקומי ראו, למשל, קארין כרמית יפת ״מזרחיות, מגדר ומשפט: על אזרחות אימהית ואימהות מזרחית בדיני ההפל(י)ה״ **עיוני משפט** מא 689 (2019).

51 Lahav, לעיל ה״ש 17, בעמ׳ 42–43 ו־87.

באופן כללי בשולי מחקר זה. נקודת־המבט המגדרית חושפת היבטים שבעבר נדונו באורח חלקי בלבד, אם בכלל. להב טוענת כי ההתבוננות בביוגרפיה של גולדה מנקודת־המבט המגדרית מלמדת כי במעשיה ובהישגיה הייתה גולדה – ומשמשת עד היום – מודל פמיניסטי חשוב עבור נשים בישראל ובעולם כולו.

לטענתי, הקריאה המחודשת שלהב מציעה הן בביוגרפיה של גולדה והן במחקריה האחרים נובעת, בין היתר, מרב־צדדיותם הפרדוקסלית של החיים עצמם, אשר חובה עלינו כחוקרות וכחוקרים להתבונן בהם. פתיחות כזו כלפי עושרם העצום של החיים החברתיים מאפשרת לסלול ״פרצות מבעדן ניתן לראות אופקים אפשריים אחרים״, בלשונו של ברגר.[52] המחקר הפמיניסטי עוסק מראשיתו בחיפוש אחר הפרצות והמבטים לאופקים אפשריים אחרים להבנת המציאות החברתית.[53] לטענתי, זה מה שמאפיין את כל מחקריה של להב. היא מאמצת עמדה ביקורתית של ״ראייה מבעד״ לחזיתות של חוק, מבנים חברתיים ותפיסות חברתיות, תוך שהיא מבקשת להבין חברה, משפט ותרבות, ולהציג עמדות ביקורתיות פמיניסטיות, שאף הן משתנות ומתרחבות עם השנים.

מילות סיום

מתוך שלל הסיפורים המשפחתיים שלהב מביאה אני מבקשת לציין אנקדוטה על סבתה של גולדה, שעל שמה היא נקראה – אישה אשר אפשרה לבתה, אמה של גולדה, להינשא לבחיר־ליבה אף שהיה רק נגר וממעמד נמוך משלה, וזאת בניגוד לנורמות שהיו מקובלות אז. בתקופת כהונתה של גולדה בכנסת כמעט כל הפוליטיקאים שינו ועברתו את שמותיהם, וזו אף הייתה הדרישה מבעלי משרות בכירות בשירות הציבורי ובצבא. גולדה שינתה את שם משפחתה ל״מאיר״, אולם סירבה לשנות את שמה הפרטי ה״גלותי״, שכן סבתה – זו שעל שמה נקראה – הייתה הקמע שלה לאורך כל חייה. יתר על כן, מאחר שהתייחסות אליה בשם המשפחה הגברי ״מאיר״ היה מוחק לחלוטין את נשיותה, הפכה גולדה את השם הפרטי שלה למותג – החלטה העומדת לכאורה בניגוד לביקורת הפמיניסטית המבקרת את ההתייחסות לנשים בשמן הפרטי.[54] הינה לפנינו דוגמה נוספת לאישה העצמאית ושוברת המוסכמות שהייתה גולדה, ממש כסבתה.

הציבור זוכר לגולדה את הכישלון הצורב של מלחמת יום־הכיפורים, אך אסור לשכוח שהמסר שלה היה שאישה יכולה להצליח בפוליטיקה. הביוגרפיה שכתבה להב מלמדת שגולדה הרחיבה את הגדרת הפוליטי תוך טשטוש בין הפרטי לציבורי, כי הכל פוליטי והכל אישי וחברתי.

---

52 ברגר, לעיל ה״ש 6, בעמ׳ 173.

53 חנה הרצוג ״דרכים לדעת – דמיון של התנגדות: מבט פמיניסטי על ריאיון העומק בחברה מרואיינת״ **מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות** 32 (מיכל קרומר־נבו, מיה לביא־אג׳אי ודפנה הקר עורכות 2014).

54 תודה ליעל סיטניצקי על הפניית תשומת הלב שלי לפרדוקס זה.